

Dieren op tegels

J. Pluis

M. van den Akker

H. E. Muller

© 1974, De Tijdstroom Lochem

Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd
en/of openbaar gemaakt door middel van druk, foto-
copie, microfilm of op welke andere wijze dan ook,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

No part this book may be reproduced in any form, by
print, photoprint, microfilm, or any other means, with-
out written permission from the publisher.

ISBN 90 6087 663 6

De Tijdstroom Lochem 1974

Dieren op tegels

Inleiding

In deze publikatie wordt een overzicht gegeven van de Nederlandse diertegel vanaf de 16e eeuw tot omstreeks 1940. Hierbij is getracht om alle ons bekende diersoorten op tegels bijeen te brengen en af te beelden; de keuze van de afbeeldingen is verder bepaald door de wens om een zo groot mogelijke variatie aan tegeltypen weer te geven.

Het aantal diersoorten, dat tot nu toe vastgesteld kon worden, bedraagt 119. Vele voorstellingen op diertegels bleken evenwel niet met zekerheid of in het geheel niet geïdentificeerd te kunnen worden; vooral de vogels vormen een probleem.

Zoals ook bij andere tegelsoorten het geval is, hebben prenten als voorbeeld gediend voor de tegelschilders. Deze grafische voorbeelden hebben we geprobeerd terug te vinden; aan de hand hiervan konden dan ook vaak definitieve toeschrijvingen plaatsvinden. Van deze grafiek en de daarvan afgeleide voorstellingen op de tegels zijn een aantal typische voorbeelden afgebeeld. Met het terugzoeken van de oudste afbeeldingen van dieren kwam men - natuurhistorisch gezien - vaak niet verder dan het verzamelwerk van Jonston (1650-1660), terwijl nu de diergrafiek uit de periode van ca. 1600 de basis blijkt te zijn voor het boek van Jonston.

Tot slot volgen nog afbeeldingen van diertegels behorende tot enkele aparte rubrieken: bijzondere diertegels, fabeldieren, relatie mens-dier op tegels, fabels, 'Chinese tuin' en tableaux.

Kort historisch overzicht van de diertegel tot ca. 1600

Zolang er tegels zijn gemaakt, werden hierop ook diervoorstellingen geschilderd. De beroemde Isthjarpoort te Babylon (567 v. Chr.) bijv. is gebouwd van geglazuurde bakstenen, waarop dieren in gele kleur op een blauwe ondergrond voorkomen (leeuw, paard, draak, etc.).

In Perzië komen in de 13e en 14e eeuw diervoorstellingen voor bij de stervormige luster-tegels. Met de verbreiding van de Islam werden ook de toenmalig populaire tegeltechnieken (*cuerda seca* en *cuenca*) verbreid. De motieven waren in die tijd vooral ornamentaal, de Islam verbood immers het afbeelden van levende wezens (dit verbod werd echter niet strikt nageleefd). In Spanje werd Sevilla het centrum van de tegelfabricage in *cuerda seca*- en *cuenca*-techniek. Toen men christelijke en islamietische

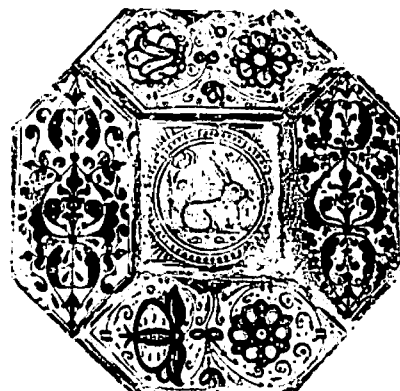
motieven ging combineren (*mudejarstijl*), werden ook diervoorstellingen in *cuenca*-techniek uitgevoerd: olifant, varken, haas, leeuw, adelaar, etc.

In de late middeleeuwen werden in Duitsland - meestal ongeglazuurde - vloertegels vervaardigd, waarbij het motief in de tegel werd gedrukt. In Frankrijk, de zuidelijke en noordelijke Nederlanden en in Engeland werden de ingedrukte motieven met witte pijpvaardevul en vervolgens werd de gehele tegel met loodglazuur bedekt; de witte figuren kregen dan een geelachtige kleur na het bakken. De slijdekors waren ornamentaal of ontleend aan de heraldiek en de dierenwereld: haan, duif, hond, hert, leeuw, dolfin, vis enz. Ook op de 15e- en 16e-eeuwse haardstenen treft men wel eens diervoorstellingen in reliëf aan (hond, leeuw, hert, dolfin).

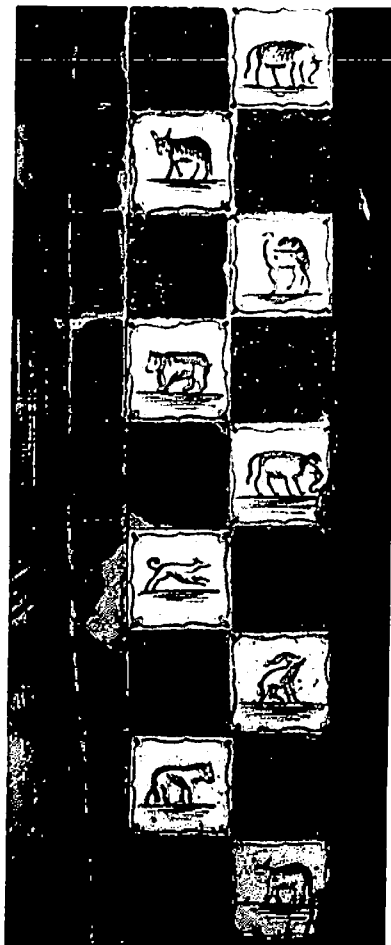
Nederlandse diertegels (Zuid- en Noord-Nederland)

In de loop van de 15e eeuw werden in Italië de tegels bedekt met een ondoorzichtige laag tinglazuur, waarop de voorstellingen geschilderd werden (*majolicatechniek*): vierkante tegels met een rozet, portret of dier als voorstelling, omgeven door vier zeshoekige tegels met florale motieven. Deze tegels werden in het begin van de 16e eeuw ook in Antwerpen gemaakt. Het bekende voorbeeld hiervan is de tegelvloer van het kasteel Herckenrode, waarvan de tegels in 1532/33 bij Pieter van Venedigen te Antwerpen werden vervaardigd en die zich momenteel bevinden in de Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel. Ook hier zijn de motieven rozetten, portretten en dieren, als een lepelaar, jonge uil, konijn (*afb. 1*), haas, liggend hert, beer, grondelende eend en een omkijkende eend¹.

Na 1540/1550 vond er een verschuiving plaats

1. Vierkante vloertegel met een konijn in cirkel, omlijst door 4 zeshoekige tegels met florale motieven: polychroom, Frans van Venedigen, Antwerpen, 1532/33. Herkomst: Kasteel Herckenrode. (Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel.)

2. Tegelwand met diertegels in een bijzondere omlijsting in een Vlaamse boerderij; paars, Rotterdam, 2e helft 18e eeuw.

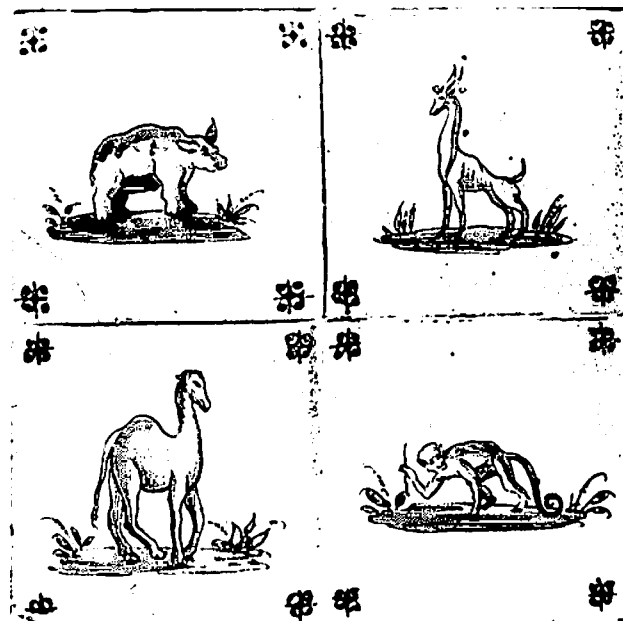

3. Afbeelding van 20 diertegelmotieven in de 6-bladige tegelcatalogus van Tichelaars Kleiwarenfabrieken; ca. 1920. (Tichelaar B.V., Makkum.)

in de toepassing van majolikategels als vloertegel naar wandtegels. Hierna zijn majolikategels alleen bij grote uitzondering als vloertegel gebruikt².

Diertegels worden pas populair in het laatste kwart van de 16e eeuw, als de periode van de ornamenttegels aan het wegebben is. Er ontstaan dan kwadraat- en cirkelvormige omlijstingen, die gevuld worden met menselijke figuren, doch vooral ook met dieren. Het is ook in die tijd, dat prentenseries met dieren in landschappen het licht zien, waarvan de tegelschilder dankbaar gebruik gaat maken.

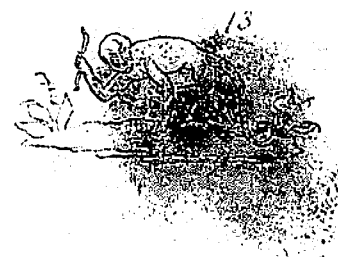
Kwadraattegels zijn ontstaan door een combinatie van twee buitenlandse invloeden: een

4. Vier diertegels (.7., giraf, dromedaris, meerkat); blauw, 130 x 130 x 7 mm, Makkum, ca. 1920. (E. Horn, Drouwen.)

5. Spons (dromedaris). (Hannemahuis, Harlingen.)

6. Spons (meerkat). (Hannemahuis, Harlingen.)

7. Tegelaafbeelding (hond) in de tegelcatalogus van S. Tjallingii, Harlingen; eind 19e eeuw. (Tichelaar B.V., Makkum.)

Spaans-Moorse invloed (de omlijsting) en een Italiaanse invloed (het motief). De cirkelvormige omlijsting is een rechtstreekse overname van de Italiaanse tegels.

Kwadraat- en cirkeltiegels - met hoeken in spaartechniek - zijn vrijwel steeds in meer kleuren geschilderd (polychroom), er zijn echter ook exemplaren, die geheel in blauw zijn uitgevoerd.

In het eerste kwart van de 17e eeuw zijn blauwe tegels nog een uitzondering, maar daarin zou spoedig, onder invloed van de import van blauw Chinees porselein, verandering komen; na 1625 is blauw de voornaamste kleur en zal dat ook lange tijd blijven. Andere invloeden van Chinees porselein zijn de invoering van het Wan-Li-hoekmotief en van voorstellingen met een 'Chinees tuin' (afb. 432-435).

Als de kwadraat- en cirkeltiegels na omstreeks 1615 op de achtergrond geraken, blijven dezelfde voorstellingen echter voortbestaan in nieuwe omlijstingen of met nieuwe hoekmotieven. Zo

kunnen we een bepaald dier op een kwadraat- of cirkeltegel aantreffen, maar bijv. ook op een tegel met kandelabers, met accoladevormige omlijsting of met een ossekop als hoekvulling, doordat van dezelfde spons gebruik is gemaakt (afb. 321 en 322). Een type tegel, waarop een zeer groot aantal diervoorstellingen voorkomt, is de kandelabertegel, die hoofdzakelijk tussen 1630 en 1650 is gemaakt. Hoewel in deze periode nog altijd polychrome diertiegels worden gemaakt, is het bij kandelabertiegels toch zeer ongewoon, wanneer de voorstelling in meer dan één kleur is geschilderd (afb. 139). Dit geldt eveneens voor diervoorstellingen in een accoladevormige omlijsting (afb. 42). Het aantal afgebeelde diersoorten is in het 2e kwart van de 17e eeuw erg uitgebreid, daarna worden nog maar weinig nieuwe dierseries aan de bestaande toegevoegd. Wel worden omstreeks het midden van de 17e eeuw en in de volgende jaren nog tegelseries met zeedieren ingevoerd. Een fraai voorbeeld daarvan is het blok van

8. Spons (roodstaartje; de naam is ook doorgeprikt). (Hannemahuis, Harlingen.)

negen tegels (afb. 437), dat zich in het Princessehof te Leeuwarden bevindt.

Omstreeks het midden van de 17e eeuw begint men tegels te maken met een blauwe voorstelling in een cirkel of in een ruit, terwijl de hoeken zijn gevuld met willekeurige penseelstreken in paars of in blauw (afb. 129). Kort hierna zou dit type tegel meer opgang maken, waarbij variaties van de cirkel- of de ruitomlijsting toegepast werden en waarbij de donkere partijen in paarse kleur gesprengeld werden met behulp van een sjabloon en borstel. De bloeitijd van deze tegels valt in het laatste kwart van de 17e eeuw. De voorstellingen betreffen vooral herders en landschappen, maar dieren komen ook diverse keren voor (afb. 128, 159, 271).

In de 18e eeuw worden relatief nog maar weinig diertiegels vervaardigd, behalve in Friesland, waar tegels met dieren al of niet in een cirkel en met een spinnetje als hoekmotief populair

9. Tegelaafbeelding (roodstaartje) in de tegelcatalogus van J. van Hulst, Harlingen; eind 19e eeuw. (Tichelaar B.V., Makkum.)

waren. Deze zogenaamde 'springertjes' - de officiële naam is evenwel 'jagt' - zijn te beschouwen als een rechtstreekse voortzetting van de 17e-eeuwse diertiegels. Zowel in ons land als ook in Noord-Duitsland zijn gehele kamers van onder tot boven met deze diertiegels bekleed.

Bekend zijn nog de Rotterdammer tegels met diverse voorstellingen van reigers en valken, aanwezig in het slot Falkenlust bij Brühl (Duitsland) en beschreven door Jkvr. C. H. de Jonge (zie lit.lijst).

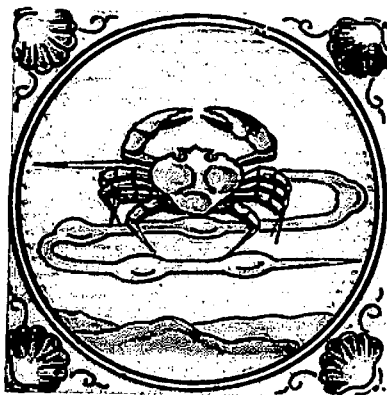
In het 3e kwart van de 18e eeuw is in een Rotterdammer tegelbakkerij nog een nieuwe serie diertiegels ontworpen³. De omlijsting is van tegeltafels uit die tijd overgenomen. Het is een curieuze serie, die we slechts één keer aantreffen en wel in een boerderij in Vlaanderen (afb. 2). De tegels zijn slordig geschilderd; de diersoorten zijn de gebruikelijke naast enkele bijzondere: lopende kameel (afb. 147), bever en kameleon.

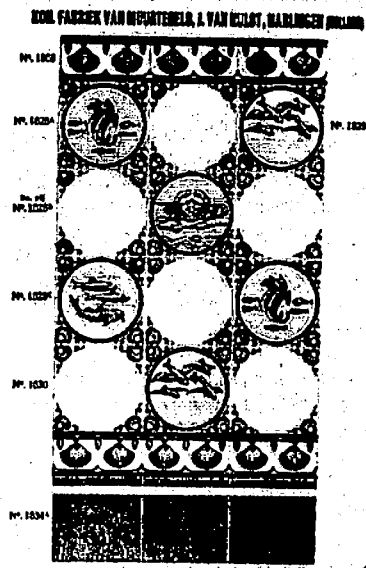
10. Ontwerptekening voor een spons (krab) met twee verschillende hoeken; blauw. (Hannemahuis, Harlingen.)

11. Spons (krab). (Hannemahuis, Harlingen.)

12. Tegel (krab); blauw, 132 x 132 x 7 mm, J. van Hulst, Harlingen, ca. 1930. (Hannemahuis, Harlingen.)

13. Blad uit tegelcatalogus van J. van Hulst, Harlingen; ca. 1930 (Tichelaar B.V., Makkum.)

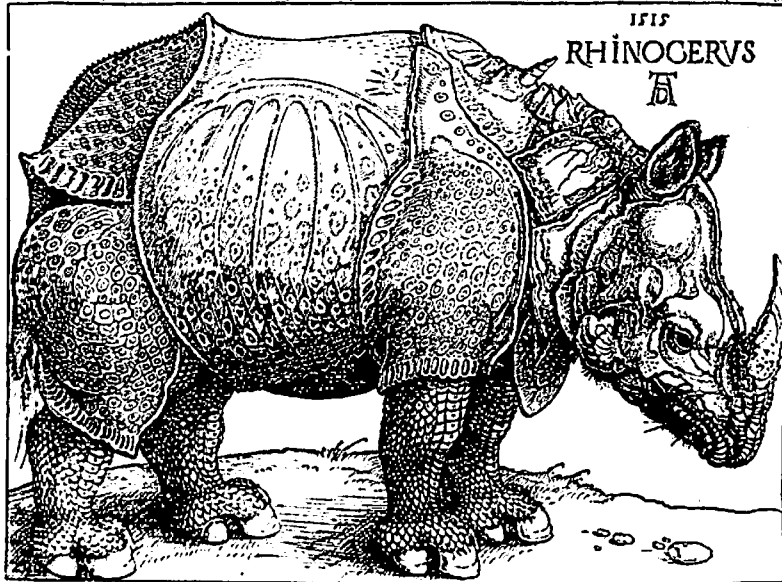
19e- en 20e-eeuwse diertegels (tot ca. 1940)

Diertegels uit de 19e eeuw zijn ons slechts bekend van de Friese tegelbakkerijen. In het Harlinger voorbeeldboek met handgetekende ontwerpen voor tegels (2e helft 18e eeuw - 4e kwart (?) 19e eeuw) vinden we een diertegel in cirkel met spinnetjes, genaamd Jagt; het Mak-kumer, handgetekende voorbeeldboek (2e helft 19e eeuw) geeft onder nr. 6 Jagt eveneens een diertegel in cirkel met spinnetjes en onder nr. 104 een gekleurde vogel met ossekop. In het Rotterdamer voorbeeldboek (handgetekend) van omstreeks 1830 komen geen diertegels voor; in het archief van Van Traa te Rotterdam (1843-1851) worden ook geen diertegels vermeld.

Naast blauwe komen ook paarse diertegels voor en er is zelfs een serie geweest, waarbij de voorstelling in paars is geschilderd en de 'spinnetjes' in blauw (afb. 158). Dit type tegel zat tot voor enkele jaren in een boerderij in een dorpje bij Kiel (Noord-Duitsland). In de 2e helft van de 19e eeuw zocht men naar andere mogelijkheden: nieuwe series diertegels werden ontworpen en - naast het gebruikelijke formaat - maakte men ook 6-duims tegels (15 x 15 cm) (afb. 140), die ontstonden onder invloed van de Engelse industrietegels en bestemd waren voor export naar Engeland. Verschillende tegelcatalogi van de Friese en Utrechtse fabrieken geven ons een inzicht van wat men in de 20e eeuw tot ca. 1940 in productie had.

- 1a. Gebr. Ravesteyn, Utrecht (ca. 1880).
Plaat 22, nr. 129: vogel in een bijzondere omlijsting.
Plaat 60, nr. 375: vlinder in een bijzondere vierkante omlijsting.
- 1b. *idem* (iets latere en uitgebreidere uitgave).
Plaat 12, nr. 129: zie onder 1a, Plaat 22, nr. 129.
Plaat 13, nr. 375: zie onder 1a, Plaat 60, nr. 375.
Plaat 65, nr. 443: reiger in cirkel, omgeven door Wan-Li-achtige motieven.
Plaat 66, nr. 435: vis met vereenvoudigde Franse lelie.
Plaat 68, nr. 417: vogel in cirkel, omgeven door vier bladachtige motieven.
2. S. Tjallingii, Harlingen (eind 19e eeuw).
Plaat 5, nr. 105: diertegel in cirkel met spinnetje (afb. 7).
3. J. van Hulst, Harlingen (eind 19e eeuw).
Nr. 12: diertegel in cirkel met spinnetje.
Nr. 625: vogeltegel met twee verschillende hoekfiguren (afb. 9).
Van deze serie zijn nog 25 sponzen in het Hannemahuis aanwezig, waarbij meestal ook de naam van de vogel is aangegeven en doorgeprikt (afb. 8). Hierbij zijn ook vogelsoorten, die we bij de traditionele series nog niet tegenkwamen: goudhaantje, zwartkopje, sijsje, roodborstje, mus, kwikstaartje, kolibri en 'glansstaar' (= glansspreeuw).

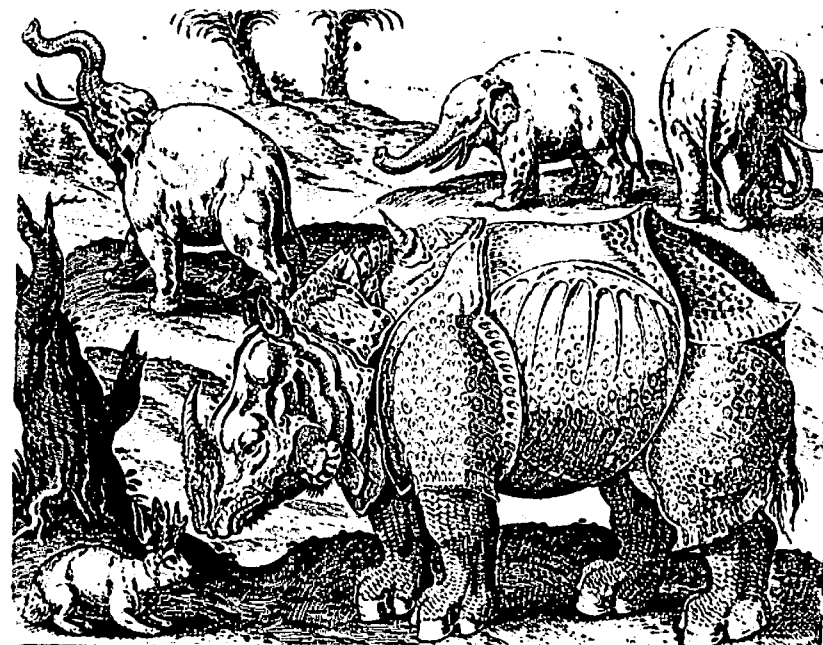
1715
1515
RHINOCERVS
A

14. Houtsnede van Albrecht Dürer, 1515, 212 x 300 mm. Uit: Knappe, nr. 329; zie lit.lijst. (Germanisches Nationalmuseum, Neurenberg.)

5. Westraven, Utrecht (ca. 1910).
Nr. 1010: gekuifde vogels (afb. 438). (Plaat 16; 41,6 x 32,8 cm.)
In de prijscatalogus van 1915 kostten deze tegels f 200,— per 1000. Van deze serie zijn 7 sponzen in het Hannemahuis aanwezig, die Van Hulst vermoedelijk in 1917 verkreeg bij de overname van de inventaris van Westraven door Tichelaar en Van Hulst.

4. Gebr. Tichelaar, Makkum (ca. 1904).
Nr. 6: diertegel in cirkel met spinnetje.
Nr. 104: gekleurde vogels met ossekop.
Dit zijn dezelfde nummers en voorstellingen als in het genoemde Makkumer voorbeeldboek.

Infra sunt rhinoceros, qui grandia quondam bella gerunt adversus barros mea praeda elephantos.

15. Gravure van Abraham de Bruyn, 1583, 120 x 207 mm. (Museum Boymans-Van Beuningen, Rotterdam.)

6. Tichelaar, Makkum (ca. 1920).
Nr. 1026: zoogdieren in een cirkel met spinnetje.
Tenminste 20 verschillende voorstellingen (afb. 3), die ontleend zijn aan 17e-eeuwse tegels; de steenbok (afb. 203) is ons echter bij de oude tegels onbekend.
Van deze serie zijn in het Hannemahuis te Harlingen 15 genummerde sponzen aanwezig. Het is ons niet bekend of dit Makkumer sponzen zijn of dat men deze serie ook in Harlingen heeft vervaardigd, hetgeen ons onwaarschijnlijk voorkomt. Afb. 4 geeft vier

Makkumer tegels weer met twee sponzen uit het Hannemahuis (afb. 5 en 6).
Nr. 1030: gekleurde vogels met ossekop.
Eveneens ontleend aan 17e-eeuwse tegels; de kakatoe (afb. 249) is ons niet bekend in de 17e-eeuwse serie.

7. J. van Hulst, Harlingen (ca. 1930).
Nr. 12: diertegel in cirkel met spinnetje.
Nr. 625 A: vogels met een gesteelde bloem als hoekmotief.
Hiervoor hebben wellicht dezelfde sponzen gediend als voor serie 625 (zie onder 3).

16. Gravure van Adriaen Collaert; uit: *Animalium quadrupedum*, 16127, nr. 18; 126 x 193 mm. (Museum Boymans-Van Beuningen, Rotterdam.)

17. Tegel (neushoorn), blauw, 132 x 132 x 12 mm, 2e kwart 17e eeuw; naar prent van afb. 15. (L. F. H. G.)

18. Tegel (vos), blauw, 133 x 133 x 14 mm, 2e kwart 17e eeuw; naar prent van afb. 16. (F. Laméris, Amsterdam.)

Nr. 800 A: dieren in cirkel met ossekop (afb. 411).

Nr. 1628 A-D: zeedieren in cirkel met een schelp als hoekmotief (afb. 10-13, 333 en 347).

Deze tegels zijn mogelijk voor een viswinkel ontworpen. In het Hannemahuis zijn voor een deel de tekeningen en sponzen nog aanwezig. Op de tekening met de krab is zowel een ossekop als een schelpmotief als hoekmotief getekend en men heeft dus voor het laatste gekozen.

Nr. 1967: vogels (blauw) met een driebladige bloem als hoekmotief (geel) (afb. 411).

Nr. 1969: diertegels zonder hoekmotief (afb. 119, 411).

Nr. 1976: gekleurde vogels met ossekop.

De Makkumer tegels uit het begin van deze eeuw zijn onder meer te herkennen aan de drie groeven aan de achterzijde van de tegel (vanaf ca. 1904 tot ca. 1930). Men kan ook tegels aantreffen, waarvan de hoeken gesjabloneerd zijn en de voorstelling geschilderd; dit type is in Harlingen gemaakt (afb. 140 en 325).

Omstreeks 1930 kwam er vraag naar geëmitteerde antieke tegels, zowel wat betreft voorstelling als dikte. In Makkum werden aanvankelijk tegels met Perzische voorstellingen (in verschillende afmetingen) gemaakt, later met Chinese en Spaanse motieven, gevolgd door zgn. oud-Hollandse tegels. Deze handgevormde, dikkere tegels betekenden het einde van de toen gebruikelijke dunne tegels. Ook Van Hulst heeft vermoedelijk dikke tegels gemaakt; deze waren althans bij de verzameling tegels, die de heer Graafsma bij de opheffing van Van Hulst in 1933 heeft bewaard en tenslotte heeft geschonken aan het Hannemahuis (afb. 292).

Afwijkende formaten bij de diertegels

Reeds bij polychrome kwadraattegels komen kleine formaten voor (en niet alleen bij de diertegels), die variëren van 85 tot 115 mm in het vierkant. Bij de cirkeltegels kennen we kleine, blauwe uitvoeringen, waarbij de voorstelling nauwelijks in de (kleine) cirkel past (afb. 131). Naarmate de 17e eeuw vordert, worden de kleine formaten schaarser. Het kleinste diertegeltje dat ons bekend is, meet 75 x 75 x 8 mm (afb. 404).

Er komen ook grote tegels voor, die meestal aan de onderste zijkant beschilderd zijn: de vensterbanktegels (afb. 45, 79). De afmetingen bedragen ongeveer 180-200 mm in het vierkant en een dikte van 16-19 mm.

Randtegels dienden ter afsluiting van een tegel-lambrیزing. De lengte is derhalve gelijk aan de normale tegelgrootte, de hoogte kan variëren van een kwart tot driekwart van de normale tegel. De boven- en onderzijde kunnen afgezet zijn met een smal geschilderd bandje, terwijl de voorstelling aan de korte zijanten meestal geen begrenzing kent. In enkele gevallen vormt een bladmotief of een vrucht de scheiding tussen de voorstellingen van twee randtegels (afb. 132). Omstreeks 1930 kwam er vraag naar geëmitteerde antieke tegels, zowel wat betreft voorstelling als dikte. In Makkum werden aanvankelijk tegels met Perzische voorstellingen (in verschillende afmetingen) gemaakt, later met Chinese en Spaanse motieven, gevolgd door zgn. oud-Hollandse tegels. Deze handgevormde, dikkere tegels betekenden het einde van de toen gebruikelijke dunne tegels. Ook Van Hulst heeft vermoedelijk dikke tegels gemaakt; deze waren althans bij de verzameling tegels, die de heer Graafsma bij de opheffing van Van Hulst in 1933 heeft bewaard en tenslotte heeft geschonken aan het Hannemahuis (afb. 292).

Na 1700 zijn ons geen specifieke dierrandtegels bekend. De randjes krijgen dan een meer floraal karakter: een slingermotief van ranken met bladeren en bloemen, waartussen zich dieren kunnen bevinden en waaraan de randtegels dan zijn naam ontleent: 'Slanglijst' (Harl. voorbeeldboek), 'Vos en vogellijst' (Harl. en Makkumer voorbeeldboek; de vos is echter een eekhoorn).

19. Kopergravure van Albrecht Dürer, ca. 1500/02, 355 x 259 mm. Uit: Knappe, nr. 33; zie lit.lijst. (Kupferstichkabinett, Berlin.)

20. Gravure van Adriaen Collaert; uit: *Animalium quadrupedum*, 16127, nr. 10, 126 x 193 mm. (Museum Boymans-Van Beuningen, Rotterdam.)

21. Tegel (hond), blauw, 2e kwart 17e eeuw; naar prent van afb. 20. (F. Furda, Heerenvceen.)

22. Tegel (hond), blauw, 133 x 132 x 12 mm, 2e kwart 17e eeuw; naar prent van afb. 20. (J. Pluis, Musselkunaal.)

23. Gravure van Marcus Gheeraerts; in: J. van Vondel - *Vorstelijke Warande der Dieren*, 1617, 95 x 112 mm. (Biohistorisch Instituut, Utrecht.)

24. Tegel (papegaai), polychroom, 131 x 131 x 14 mm, 1e helft 17e eeuw; naar prent van afb. 23. (Tegelmuseum, Otterlo.)

25. Tegel (vos), blauw, 133 x 133 x 19(!) mm, 2e kwart 17e eeuw; naar prent van afb. 23. (Prinsesshof, Leeuwarden.)

26. Drie gravures van Marcus Gheeraerts; in: J. van Vondel - *Vorstelijke Warande der Dieren*, 1617, 95 x 112 mm. (Biohistorisch Instituut, Utrecht.)

27. Drie overeenkomstige tegels (raaf en schuap, leeuw en varken, kat en haan), blauw, 126 x 126 x 9 mm, midden 17e eeuw. (H. E. Muller, Leiden.)

Tableaus

Het aantal diersoorten op tableaus is maar beperkt. Talloos zijn de tableaus met een koe of paard, hond of kat of een kanarie in een kooi (de kanarie op een enkele tegel werd (nog) niet aangetroffen). Deze tableaus maakten veelal deel uit van een wit betegelde muur in de keukens van vooral boerenwoningen. Gewoonlijk zitten deze tableaus in of in de nabijheid van de schouw.

De grootte van de tableaus bestaat meestal 4 tot 12 tegels, waarvan die met 4 of 6 tegels verreweg het meeste voorkomen. Van tableaus van 2 tegels zijn maar weinig voorbeelden bekend (zie afb. 72 en Aecho, 5e jrg., nr. 2, p. 18, juli 1972).

Dierentableaus groter dan het bekende hantableau in 'De Moriaan' (afb. 463, 6 x 5 t.) komen nauwelijks voor ⁴.

In de 17e eeuw behoren dierentableaus tot de uitzonderingen, in de daarop volgende eeuwen is echter een geweldig groot aantal tableaus vervaardigd. De Rotterdammer tegels met zee- en jachtscènes uit het begin van de 17e eeuw, die een onderdeel vormen van een doorlopende fries, worden hier buiten beschouwing gelaten ⁵.

Tableaus van Rotterdammer makelij zijn meestal in paarse kleur geschilderd, terwijl de Friese gewoonlijk blauw zijn.

Op het einde van de 19e eeuw worden ook tableaus in pastelkleuren uitgevoerd. Zo kunnen we in Amsterdam aan de Admiraal de Ruyterweg portieken zien met gekleurde tableaus met o.a. exotische vogels als flamingo's en zilverreigers met de ingekraste signatuur: S. TJALLINGII, HARLINGEN (Tjallingii werkte tot 1911) (zie afb. 462).

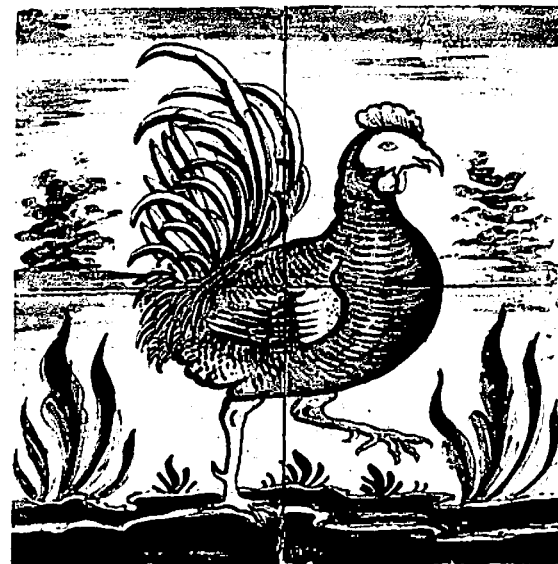
28. Gravure van Marcus Gheeraerts; in: J. van Vondel - Vorstelijke Warande der Dieren, 1617, 95 x 112 mm. (Biohistorisch Instituut, Utrecht.)

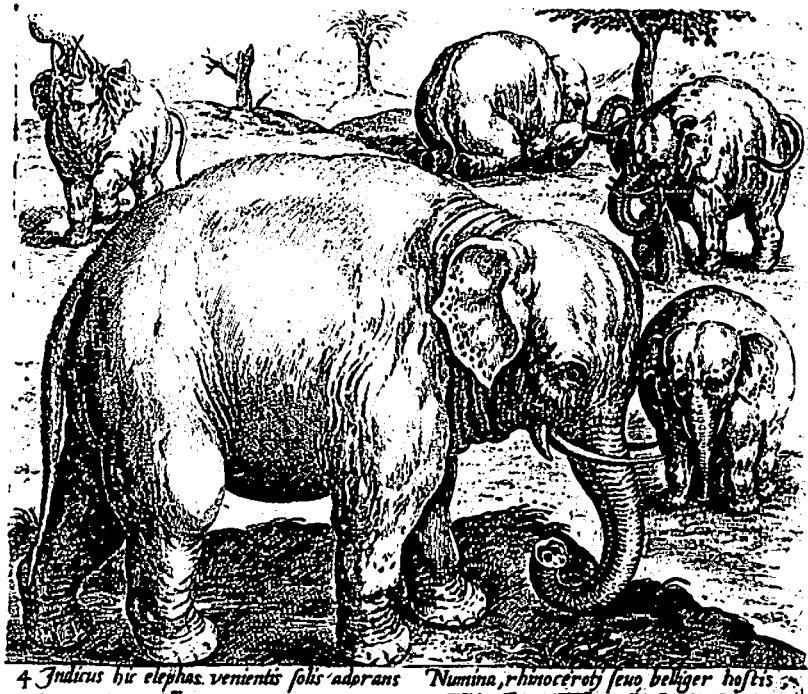
29. Tegel (basilisk), polychroom, 110 x 113 x 15 mm, 1e kwart 17e eeuw; naar prent van afb. 28. (Tegel-museum, Otterlo.)
Deze tegel is bij het staartgedeelte van de 'haan' gerestaureerd, waarbij de restaurateur, die niet wist dat het een basilisk betrof, er een haan van maakte die een slang vertrappt.

30. Gravure van Marcus Gheeraerts; in: J. van Vondel - Vorstelijke Warande der Dieren, 1617, 95 x 112 mm. (Biohistorisch Instituut, Utrecht.)

31. Tegeltabelau (haan), blauw, Harlingen, eind 18e eeuw; naar prent van afb. 30. Uit een woning te Nieuwe Pekela. (G. D. Liefhebber, Deinum.)

32. Gravure van Abraham de Bruyn, 120 x 207 mm, 1583. (Museum Boymans-Van Beuningen, Rotterdam.)

33. Gravure van Adriaen Collaert; uit: *Animalium quadrupedum*, 16127, nr. 2, 126 x 193 mm. (Museum Boymans-Van Beuningen, Rotterdam.)

34. Tegel (neushoorn), geel, bruin, blauw, 126 x 126 x 11 mm, midden 17e eeuw; naar prent van afb. 33. (Privécollectie.)

35. Tegel (olifant), blauw, 93 x 94 x 11 mm, midden 17e eeuw; naar prent van afb. 33. (J. van Loo, Epse.)

In de voorbeeldboeken en tegelcatalogi werden de volgende tableaux aangetroffen:

1. Harlinger voorbeeldboek (2e helft 18e eeuw en 19e eeuw): kanarie in kooi, steigerend paard, stappend paard, staand paard, staande resp. grazende koe bij een walviskaak als wrijfpaal, boer met paard, kat, hond, schaap, keeshond, papegaai en zwaan. Deze tableaux zijn alle vier tegels groot.
2. 'Prijscourant van Steentjes uit de Plateel-Bakkerij van M. van der Plaats te Harlingen': 'Bloempotten, Paarden, Koeyen, Katten, Honden, Molens, Vogelkooien, Vogels, en meer andere Figuren van 4 tot 30 steentjes.... ieder steentje f 0,15.' De fabriek van Meile van der Plaats was in bedrijf van 1815 tot ca. 1850 (Ottema) en is de latere fabriek van J. van Hulst.
3. De Rotterdammer tegelfabriek Van Traa (eens de fabriek van Aelmis) vermeldt in 'Voorhanden zijnde goederen 31 december 1849':
1 Poon, 3 x 3 t., blauw (dit kan echter ook een platbodemschip zijn i.p.v. een vis);
1 Arend, 4 x 4 t., blauw (dit zou ook de locomotief 'De Arend' kunnen zijn);
1 Melkkoe, 3 x 2 t., paars;
1 paar Ezels, 4 x 3 t., paars;
2 paar Hond en Kat, 3 x 2 t., paars;
2 paar Koe en Paard, 3 x 2 t., paars;
11 paar Haan en Hen, 3 x 2 t., paars;
1 Haan, 3 x 2 t., paars;
3 paar Paauwen, 3 x 2 t., paars;
7 paar Vogelkooien, 3 x 3 t., paars;
3 paar Papegayen, 3 x 2 t., paars.
4. In de catalogus van ca. 1915 van 'N.V. J. van Hulst's bouwstofindustrie': kraaien (?), 3 x 2 t.; papegaai, 3 x 2 t.; zwaan, 2 x 3 t.; steigerend paard, 2 x 3 t.; vogelkooi, 2 x 2

t.; kalkoenhaan en -hen, 2 x 3 t.; kat en uil (pendanten), 3 x 2 t.; steigerend paard, 3 x 2 t.; paard voor een ruif, 3 x 2 t.; pauw, 3 x 2 t.; koe onder boom, 3 x 2 t.; hond, 3 x 2 t.; kat, 3 x 2 t.; hond, 4 x 3 t.; zilverfazant, 3 x 2 t.; goudfazant, 3 x 2 t.

5. 'Prijscourant B; Tegelfabriek Westraven, voorheen Gebr. Ravesteyn', Utrecht, Mei 1915: steigerende paarden (6 t.), koe (6 t.), vogelkooi (4 t.), kat (6 t.), hond (6 t.), vogelkooi (4 t.), hengst (12 t.), kat (4 t.), hond (4 t.).

Alle tableaux kostten f 0,35 per tegel.

Tot de dieren, die we maar zelden op een tableau aantreffen, behoren de kalkoen, de zwaan, de arend, het schaap en de leeuw. De arend kennen we slechts van een incompleet tableau (4 tegels, waarvan 1 ontbreekt), voorzien van de ingekraste signatuur WJZT (de initialen van Willem J. ten Zweege, die van 1849 tot 1896 als schilder werkzaam was aan de fabriek van Tichelaar te Makkum en met name vanaf 1869 als eerste schilder); het pendant (met een haan) is gedateerd 1853. Een bijzondere groep van tableaux wordt gevormd door de pilasters van één tegel - welke soms ca. 20 cm breed is - of twee tegels breed en gewoonlijk dertien tegels hoog, die in ons land ter weerszijden van de schouw toegepast werden en in Noord-Duitsland ook vaak ter weerszijden van de deur. De beschrijving bestaat uit een rank, waartussen zich dieren kunnen bevinden. Bekend is de Friese pauwrank.

Afb. 465 geeft een paarse pilaster uit het midden van de 19e eeuw (de onderste tegel ontbreekt), waarop vijf verschillende vogels zijn geschilderd: kievit, een niet nader te identificeren vogel, pauw, arend en een haan. Deze arend (naar Collaert, evenals de kievit) komt reeds voor op tegels uit de eerste helft van de 17e eeuw en verschijnt nu na 200 jaar nog eens op deze pilaster; de haan kennen we van Rotterdammer tableaux (vgl. afb. 464).

Herkomst van de voorstellingen

Tussen mens en dier heeft altijd een nauwe relatie bestaan. In de bijbel komen bijvoorbeeld herhaaldelijk dieren ter sprake. Meestal betreft het hier huisdieren, maar ook worden vergelijkingen gemaakt tussen dieren en 'vogelen des velds' en de mens. In totaal komen in de bijbel 72 diersoorten voor.

Reeds in de prehistorie heeft de mens het dier uitgebeeld op muurschilderingen (grotten van Lascaux, Altamira enz.) of in rotsgraveringen (bijv. Tanum in Zweden). Deze voorstellingen hadden veelal een mystieke betekenis, bijv. om invloed op het jachtdier uit te oefenen. Periodes, waarin het dier naturalistisch dan wel geabstraheerd afgebeeld werd, wisselden elkaar af. In de pyramiden van Egypte kunnen we zeer fraaie naturalistische voorstellingen zien. Ook de Grieken en Romeinen hebben ons indrukwekkende diervoorstellingen nagelaten als beeldhouwwerk, op vaatwerk en muurschilderingen (Pompeji), of in de mozaïeken.

In de middeleeuwen trad een verstarung op in de houding van mensen en dieren, hetgeen zich reeds manifesteerde in het laat-romeinse rijk. De voorstellingen worden schematisch en krijgen vaak een symbolische of decoratieve functie. In de 13e en 14e eeuw krijgen de mensen en dieren weer een natuurlijker houding (bijv. in de getijdenboeken).

Niet lang na de uitvinding van de boekdruk kunst worden ook de afbeeldingen uit boeken in hout gesneden. Op het einde van de 15e eeuw ontstaan de eerste houtsneden met al of niet bestaande dieren, bijv. in een uitgave van 1486 van Breidenbach⁶. Soms had de kunstenaar zelf het dier nooit gezien; hij maakte de houtsnede dan naar schetsen en beschrijvingen van ooggetuigen. Zo is in 1515 de beroemde houtsnede van Albrecht Dürer (Neurenberg

1471 - Neurenberg 1528) met de neushoorn ontstaan (afb. 14).

Latere kunstenaars maakten bij hun serie houtsneden of gravures vaak gebruik van reeds bestaande voorstellingen: vroegere afbeeldingen werden in de nieuwe series gekopieerd of verwerkt. Niet alleen grafische kunstenaars en schilders namen soms motieven over, maar dit vond eveneens plaats in toegepaste kunsten. Er zijn diverse series gravures, die bedoeld zijn als voorbeeld voor bijv. de goud- en zilversmeden (zie: (dier)gravures van Nicolaes de Bruyn). In de 'volkskunst' werd eveneens veelvuldig gebruik gemaakt van zulke gravureseries (bijv. voor beschilderde meubelen).

Ook de tegelschilders leverden meestal geen origineel werk, maar maakten zeer veel gebruik van gravures. De reeds genoemde houtsnede van Dürer met de neushoorn is keer op keer tot in de 18e eeuw gekopieerd⁷, onder andere door Abraham de Bruyn voor een gravure uit 1583 (afb. 15), die vermoedelijk als voorbeeld heeft gediend voor een neushoortegel (afb. 17).

De tegel met de uil, aanwezig in het Princessehof te Leeuwarden, gaat op overeenkomstige wijze terug naar de houtsnede van Dürer met de uil, die van alle kanten door vogels wordt lastig gevallen (afb. 307).

Van de kopergravure van Dürer met de Heilige Eustachius (afb. 19) is een gedeelte gebruikt voor een gravure van Adriaen Collaert (*Animalium quadrupedum*, prent 10, afb. 20); via deze gravure vinden we een staande en de liggende hond van Dürers prent op de tegel terug (afb. 21 en 22).

Losse dierprenten komen in de eerste helft van de 16e eeuw nog weinig voor. Het midden van de 16e eeuw brengt echter verandering. Er verschijnen grote werken met tal van houtsneden met zoogdieren, vogels, vissen, schaaldieren enz. van Conrad Gessner (1551) en Pierre Belon (1555). De houtsneden zijn min of meer

ZOOGDIEREN (Mammalia)

aap	giraf	panter
aardvarken	haas	potvis
beer	hert	rat
bever	hond	ree
civetkat	hyena	schaap
dolfijn	kameel	steenbok
dromedaris	kat	varken
cekhoorn	koe; stier	vleermuis
egel	konijn	vos
eland	leeuw	walrus
ezel	marter	walvis
geit	muis	wezel
gems	neushoorn	wolf
genetkat	paard	zeehond

VOGELS (Aves)

arend (= adelaar)	koolmees	roodstaartje
appelvink	kraanvogel	snip
duif	kroonkraanvogel	specht
eend	kruisbek	struisvogel
fuut	kuifmees	toekan
gans	Leguatie gigantea	trap
gier	lepelaar	tweeëlkasuaris
havik	ooievaar	uil
hop	papegaai	valk
houtduif	patrijs	ijsvogel
kakatoe	pauw	zaagbek
kalkoen	putter	zeeëend
kievit	reiger	zwaan
kip; haan	roodborstje	zwaluw
koekoek		

VISSEN (Pisces)

baars	prik	tong
bot	rog	vliegende vis
brascm	schelvis	'witvis'
houting	snoek	zeepaardje
kabeljauw	steur	zwaardvis
paling		

REPTIELEN en AMFIBIEËN

gordeldier	krocodil	schildpad (land-)
kameleon	pad	schildpad (zee-)
kikker	salamander	

SCHAALDIEREN (Crustacea)

garnaal
krab
kreeft

INSEKTEN (Hexapoda)

glazenmaker
kever
libel
sprinkhaan
vlinder

WEEKDIEREN (Mollusca)

nautilus
slak

NOTEN

¹ L. J. M. Philippen, *De oud-Antwerpsche Majolica*, Brussel z.j.; H. Nicaise, *Les Carreaux en faïence Anversoise de l'ancienne Abbaye D'Herckenrode*, in: *Bulletin des Musées Royaux d'art et d'histoire*, 17e jg. (jan.-juni 1947), blz. 91 e.v. en blz. 117 e.v.; afb. in: *Groie Winkler Prins Encyclopedie*, dl. 18, p. 304, nr. 6, 1974.

² A. Dorgelo, *Onbekende majolicavloortegels*, in: *Mededelingenblad Vrienden Nederlandse Ceramiek*, 21 blz. 6 e.v.

³ Mogelijk betreft het hier de bekende tegelbakkerij 'De Bloempot' (Aelmis).

⁴ Jkvr. C. H. de Jonge beeldt in haar boek *Nederlandse tegels*, Amsterdam 1971 een pauw af van 5 x 13 tegels (afb. 157b).

⁵ D. F. Lunsingh Scheurleer, *Zeeuwens op tegels*, Lochem 1970.

⁶ Nissen (zie literatuurlijst), *Zoologische Buchill.*, II, Lief. 11, pag. 91.

⁷ F. J. Cole (zie literatuurlijst).

⁸ Zeer kunstige afbeeldingen van de viervoetige dieren van alle soorten (geslachten) door Adriaen Collaert.

⁹ Voorstellingen van levende vogels in koper gesneden en uitgegeven door Adriaen Collaert.

¹⁰ Resp. in Museum Boymans-Van Beuningen te Rotterdam en in het Rijksmuseum te Amsterdam.

¹¹ Voorstellingen van levende vissen in koper gesneden en uitgegeven door Adriaen Collaert.

¹² Afbeeldingen van verschillende soorten (geslachten) viervoetige dieren voor beginnelingen (leerlingen), vooral ook ten dienste van goudsmiden, in koperen platen gesneden door Nicolaes de Bruyn van Antwerpen, uitgegeven door Ahasverus van Londerseel, de Belg.

¹³ Boekje bevattende de verschillende soorten vissen, voor schilders, beeldhouwers, plafondschilders, goudsmiden etc. zeer nuttig en nodig. N. de Bruyn heeft het gemaakt, F. v. Beusecom heeft het uitgegeven.

¹⁴ Afbeeldingen van verschillende soorten vliegende dieren.

¹⁵ Jachtvoorstellingen van wilde dieren, vogels, vissen. De onderlinge strijd van de beesten. Afgebeeld door Johannes Stradanus, uitgegeven door Philips Galle.

¹⁶ Vgl. J. Verbeek, *Vroege staten van etsen van Paulus Potter*, in: *Antiek*, jaarg. 8 (1973-1974) nr. 10, pag. 854-861.

¹⁷ Dieren naar het leven getekend en geëts in koper, afgedrukt met toewijding en kunst, Nicolas Berchem.

VERANTWOORDING

Gedurende een aantal jaren werd door ons een uitvoerige fotodocumentatie opgebouwd van tegels met diervoorstellingen in particulier en openbaar bezit. Het was een grote voldoening hierbij zoveel medewerking te ervaren van vele particulieren en musea. De heer J. P. Tichelaar, oud-directeur van de Kon. Makkumer Aardewerk- en Tegelfabriek, gaf ons een beter inzicht in de tegelproductie in Makkum na 1900. Onze speurtocht naar oude dierprenten, die de tegelschilder tot voorbeeld dienden, is begonnen bij het Biohistorisch Instituut te Utrecht. Veel medewerking ondervonden we van het Museum Boymans-Van Beuningen te Rotterdam, waar van 9 februari tot 16 april 1974 de tentoonstelling 'Het dier in de prentkunst' gehouden werd.

LITERATUUR

A. *Werken over prenten en hun makers*
Le Blanc, *Manuel de l'amateur d'estampes* (4 vol.), Paris 1854-1858.

F. J. Cole, The history of Albrecht Dürer's Rhinoceros in Zoological literature; p. 337-356 in: *Science medicine and history. Essays on the evolution of scientific thought and medical practice*, written in honour of Charles Singer. Collected and Edited by E. Ashworth Underwood. Vol. I; London, New York, Toronto, 1953.

D. Franken, *L'oeuvre gravé des Van de Passe*, Amsterdam 1881.

M. Funck, *Le livre belge à gravures, guide de l'amateur de livres illustrés imprimés en Belgique avant le XVIIIe siècle*, Paris 1925.

D. Guilmar, *Les maîtres ornementistes, dessinateurs, peintres, architectes etc.*, I. Texte, II. Planches; Paris 1860-1881.

F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450-1700*, Amsterdam 1949.

Henkel/Schöne, *Emblemata, Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Stuttgart 1967.

K. A. Knappe, *Dürer, het volledige grafische werk*, Amsterdam 1965.

John B. Knipping O.F.M. en P. J. Meertens, *Van Dene tot Luiken*, Zwolle 1956.

J. Landwehr, *Emblem books in the Low Countries, 1554-1949*, Utrecht 1970.

Verder moeten in dit verband nog genoemd worden het Gemeente-archief te Rotterdam, het Hannemahuis te Harlingen, het Kunsthistorisch Instituut te Groningen, het Prinsesshof te Leeuwarden, het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden, het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, het Rijksprentenkabinet te Leiden, Tichelaar B.V. te Makkum en de Universiteitsbibliotheek te Leiden.

De heer Thijs Mol te Arnhem tenslotte verstrekte vooral gegevens betreffende de walvisprenten. Voor alle ondervonden hulp en medewerking zijn we zeer erkentelijk.

J. Pluis, Musselkanaal
Dr. M. van den Akker, Wetsinge
H. E. Muller, Leiden

G. K. Nagler, *Die Monogrammisten*, 5 dln, München 1871-1879.

Claus Nissen, *Die illustrierten Vogelbücher*, Stuttgart 1953.

Claus Nissen, *Die Zoologische Buchillustration*, Band I: Bibliographie, Stuttgart 1969.

Claus Nissen, *Die Zoologische Buchillustration*, Lieferung 11, Band II, Stuttgart 1973.

Mario Praz, *Studies in seventeenth-century imagery*, 2nd ed., Rome 1964.

Thieme Becker, *Künstler-Lexikon*, Leipzig 1920 e.v. jaren.

A. G. C. de Vries, *De Nederlandsche emblemata*; Amsterdam 1899.

A. von Wurzbach, *Niederländisches Künstler-Lexikon*, Wenen en Leipzig, 1906.

B. Voorbeeldboeken en tegelcatalogi

Handgetekend voorbeeldboek van achtereenvolgens J. Spannenburg, J. Tjallingii, J. L. v. d. Veen, M. v. d. Plaats en J. van Hulst te Harlingen; ze helft 18 eeuw tot 4e kwart (?) 19e eeuw; 119 tegelontwerpen, 7 ontwerpen voor pilasters, 22 ontwerpen voor tableaux van 4 tegels en 1 ontwerp voor een tableauje van 2 tegels. (Hannemahuis, Harlingen.)

Handgetekend voorbeeldboek van de fabriek 'De Bloempot' te Rotterdam van achtereenvolgens Aelmis, Verwijck en W. van Trau;

ca. 1830; 95 tegelontwerpen. (Gemeente-archief, Rotterdam.)

Handgetekend voorbeeldboek van Tichelaar, Makkum; ca. 1860 tot ca. 1900; 254 tegelontwerpen, waarvan 86 voor randtegels. (Tichelaar B.V., Makkum.)

'Prijs-courant van Steentjes uit de Plateel-Bakkerij van M. van der Plaats te Harlingen'; te helft 19e eeuw; 1 blad. (Gemeente-archief, Rotterdam.)

'Fabrieken van Muursteentjes, Pannen, Gegoten Vloer-steen, Vloeren, Kalk, Cement; Gebr. Ravesteyn, op Westraven bij Utrecht. Modelboek'; ca. 1880; 64 platen met 400 nummers; 19,0 x 26,4 cm. (J. Pluis, Musselkanaal.)

Opn.: Van deze catalogus bestaat nog een uitgebreidere editie met een Engelse toelichting; 78 platen met 448 nummers; 19,7 x 27,3 cm. (J. Pluis, Musselkanaal.)

S. Tjallingii, Harlingen; eind 19e eeuw; 49 platen met 321 ontwerpen (Plaat I ontbreekt, achterop Plaat 3, 48 en 49 zijn nog een aantal ontwerpen geplakt); 20,0 x 26,5 cm. (Tichelaar B.V., Makkum.)

'Koninklijke Fabriek van Muurtegels etc. J. van Hulst, Harlingen'; eind 19e eeuw; 24 bladen met 213 ontwerpen; 20,4 x 32,2 cm. (Tichelaar B.V., Makkum.)

Opn.: Deze fabriek kreeg op 7 juni 1873 het predikaat 'Koninklijk' (meded. Kon. Huisarchief, Den Haag).

'Tegel- en Plateelbakkerij van Gebrs. Tichelaar, Makkum (Holland)'; ca. 1904; 40 bladen met voorbeelden van tegels als lambrizering; 29,5 x 20,7 cm. (Tichelaar B.V., Makkum.)

Tegelfabriek Westraven, Voorheen Gebr. Ravesteyn, Utrecht'; ca. 1910; 29 bladen met tegeltoepassingen; 26,5 x 19,7 cm. (Tichelaar B.V., Makkum.)

Tegelfabriek Westraven, voorheen Gebr. Ravesteyn, Utrecht; Kunstdruck Jaeger, Lobberich (Deutschland)'; ca. 1910; 20 (?) platen met tegeltoepassingen; 41,6 x 32,8 cm. (Westraven, Utrecht.)

Tegelfabriek Westraven, Voorheen Gebr. Ravesteyn, Utrecht. Prijs-courant B. Mei 1915'; 30 pag. 11,9 x 16,0 cm. (J. Pluis, Musselkanaal.)

'N.V. J. van Hulst's bouwstofindustrie. Fabrieken van Witte en Geschildeerde Muurtegels'; J. van Hulst, Harlingen; ca. 1915; 88 afbeeldingen van tableaux; 26,4 x 17,9 cm.

'N.V. Tichelaars Kleiwarenfabrieken, Makkum. Muurtegels'; ca. 1920; 6-bladige catalogus in kleur (nrs. 1001 t/m 1036); 27,7 x 22,0 cm. (Tichelaar B.V., Makkum.)

'N.V. Faience- en Tegelfabriek 'Westraven' v/h Gebr. Ravesteyn, Utrecht, Helling 112'; ca. 1920; 1 blad tekst, 9 bladen met afbeeldingen van 20 tableaux in kleur; 10,0 x 16,1 cm. (J. Pluis, Musselkanaal.)

'Kon. Fabriek van Muurtegels, J. van Hulst, Harlingen (Holland)'; ca. 1930; 89 bladen met tegellambrizeringen in kleur. 17,0 x 10,6 cm. (Tichelaar B.V., Makkum.)

C. Overige literatuur

L. B. Holthuis, H. E. Muller en C. Smeenk, Vogels op Nederlandse 17de-eeuwse tegels naar gravures van Adriaen Collaert en ieters van *Leguatia gigantea*, in: *Bulletin Museum Boymans-Van Beuningen*, Deel XXI, nr. 1, Rotterdam 1971.

B. L. D. Ihle, *Het dier in de prentkunst XVe-XVIIe eeuw*; tentoonstellingscatalogus, Museum Boymans-Van Beuningen, Rotterdam 1974.

Jkvr. C. H. de Jonge, Hollandse tegelkamers in Duitse en Franse kastelen; in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 10*, Bussum 1959, p. 125-209.

D. F. Lunsingh Scheurleer, *Zeewezens op tegels*, Lochem 1970.

C. van Mander, *Uitbeelding der Figuren*; vertoonende hoe de Heidenen hun Goden afgebeeld en onderscheiden hebben; hoe d'Egyptenaers hun verburge meyningen, met Dieren en andere dinghen, te kennen gaven. Alles voor de Rym schryvers en Schilders seer nut.

Door C. van Mander, genaemt en by een gebracht. t' Amsterdam 1662.

(Vervolg op: Uitlegging over de Metamorphosis of Herschepping van P. Ovidius Nero. Door K. ver Mander op nieuw verbeterd. t' Amsterdam 1662.)

M. de Meyer, *De Volks- en Kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw*, Antwerpen 1962.

Vilh. Möller-Christensen en K. E. Jordt Iørgensen, *Dierenleven in de bijbel*; Baarn z.j.

N. Ottema, Friesche Majolica, in: *De Vrije Fries*, 27-1, p. 18-76; Leeuwarden 1920.

J. Pluis, Dieren op tegels, in: *Aecho*, 5e jrg., nr. 2-13, juli 1972.

J. Verbeek, Vroege staten van etsen van Paulus Potter (1625-1654) in: *Antiek* jrg. 8, nr. 10, pag. 854-861.

180. OLIFANT;
polychroom, 137 x
136 x 16 mm, ca.
1600.
Voorb.: gravure nr. 4
van Abraham de
Bruyn (1583) (afb.
32).

181. OLIFANT;
polychroom, 132 x
131 x 16 mm, 4e
kwart 16e eeuw.

182. OLIFANT;
polychroom (geel,
bruin, blauw), 127 x
126 x 11 mm, mid-
den 17e eeuw.

183. OLIFANT (met
een tent op de rug);
randtegel; blauw,
ca. 108 x 133 x 12
mm, midden 17e
eeuw.

184. OLIFANT;
polychroom, 130 x
132 x 15 mm, 1e
kwart 17e eeuw.
Voorb.: gravure nr. 4
van Abraham de
Bruyn (1583) (afb.
32).

185. OLIFANT;
blauw, 131 x 131 x
8 mm, Fries, 2e
kwart 19e eeuw.

ZOOGDIEREN

174. **MARTER**;
polychroom, 130 x
130 x 13 mm, 2e
kwart 17e eeuw.

Voorb.: gravure nr.
16 van Adriaen Col-
laert (*Animalium
quadrupedum*).

175. **MUIS**; blauw,
128 x 127 x 10 mm,
Fries, midden 17e
eeuw.

176. **NEUSHOORN**;
blauw, 112 x 113 x
13 mm, 2e kwart 17e
eeuw.

Voorb.: gravure nr.
2 van Adriaen Col-
laert (*Animalium
quadrupedum*) (afb.
33). De neushoorn

op de gravure heeft
één hoorn (Indische
neushoorn); de tegel-
schilder heeft echter
nog een tweede

hoorn bijgeplaatst
(Afrikaanse neus-
hoorn).

177. **NEUSHOORN**;
blauw, 131 x 130 x
11,5 mm, midden
17e eeuw.

Voorb.: gravure nr. 2
van Adriaen Collaert
(*Animalium quadru-
pedum*) (afb. 33).

178. **OLIFANT**;
polychroom, 130 x
130 x 13 mm, 1e
kwart 17e eeuw.

Opm.: Een in het
water staande oli-
fant, die opkijkt naar
de nieuwe maan, is
het symbool voor
'reinheid' (zie onder
'Herkomst van de
voorstellingen' bij
Abraham de Bruyn
en vgl. afb. 15).

179. **OLIFANT**;
blauw, 128 x 128 x
10 mm, midden 17e
eeuw.

Voorb.: gravure nr. 2
van Adriaen Collaert
(afb. 33).

